

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ ἀνωτέρω ἀπογραφή τῶν κληροδοτηθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀρκεῖ μόνη ν' ἀποδείξῃ ὅποσον ματαία θὰ ἦτο πᾶσα ἀπόπειρα ὅπως περιορισθῆ εἰς ὀλίγας σελίδας ἢ ὅσον δήποτε συνοπτικὴ ἐκτίμησις τηλικαύτης ἐγκυκλοπαιδείας. Τὰ σπουδαιότατα αὐτῆς παρέσχον ἤδη καὶ θὰ ἐξακολουθήσωσι παρέχοντα ἕλην ἰδιαιτέρων ἀρθρῶν τοῦ ἀνὰ χειρᾶς λεξικοῦ ⁽¹⁾. Ἀζημιώτερον ἐκ τούτου ἀποβαίνει τὸ ν' ἀρκεσθῶμεν ἐνταῦθα εἰς μόνα τὰ οὐσιωδῶς διακρίνοντα τὴν περιπατητικὴν αἵρεσιν ἀπὸ τῶν λοιπῶν καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας.

Ἡ κυριωτάτη κατὰ τοῦ πλατωνισμοῦ ἐνστασις τοῦ Σταγειρίτου ἦτο ὅτι, ἐνῶ ὁ Σωκράτης οὐδέποτε ἐχώριζε τὸ καθ' ἕνα ἀπὸ τοῦ καθόλου, ἦτοι τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον ἀπὸ τοῦ νοητοῦ συνόλου τῶν ὁμωνύμων αὐτοῦ, ὁ Πλάτων καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ μαθηταὶ του διέκριναν τὰ καθόλου ὡς αὐθύπαρκα, ὀνομάσαντες «ιδέας τῶν ὄντων» τὰ φανταστικὰ προϊόντα χωρισμοῦ ὅπως ἀδικαιολογήτου, ἀφοῦ «οὐδὲν καθόλου ὑπάρχει παρὰ τὰ καθ' ἕνα χωρὶς» (Μετὰ τὰ φυσ. Ζ', 8). Συνέπεια τοῦ χωρισμοῦ τούτου ἦτο ὅτι, ἀντὶ ν' ἀσχολῶνται εἰς τὴν ἐρευναν τῶν πραγμάτων, ἐφιλοσόφουν, οὐχὶ περὶ τινος ὠρισμένου ἐπιστημονικῶς, ἀλλὰ περὶ ἀπλῶν ὑποθέσεων «διαλεκτικῶς καὶ κενῶς». Ὁ δὲ ἰσχυρισμὸς αὐτῶν, ὅτι αἱ ιδέαι εἶναι τὰ ἀρχέτυπα ἢ παραδείγματα, τὰ δὲ αἰσθητὰ μέτοχα εἶδους, ἦτοι ὁμοιώματα αὐτῶν, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ «κενολογεῖν καὶ μεταφορὰς λέγειν ποιητικὰς» (Αὐτοῦ). Ἡ διαλεκτικὴ τῶ ὄντι ἄγει μὲν εἰς τὸ καθόλου, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὴν αὐθύπαρξιν αὐτοῦ, αἱ δὲ λεγόμεναι ιδέαι, ὅπως δήποτε ἐξεταζόμεναι, ἀπομένουσι πάντοτε ἀπλῆ ὑπόληψις, ἦτοι ὑπόθεσις καὶ οὐδὲν ἄλλο. Καὶ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅμως ταύτην δύσκολον ἀποβαίνει νὰ ὀρισθῆ τίνων πραγμάτων πρέπει νὰ ὑποτεθῆ ὑπάρχουσα καὶ τίνων μὴ

¹⁾ Ἡ παροῦσα μελέτη τοῦ Ροΐδου ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ ἐξάτομον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν (1889-1898), τόμ. β', σελ. 278-289.

ὑπάρχουσα ἰδέα. Μόνων ἄρα τῶν φυσικῶν ἢ καὶ τῶν προϊόντων τῆς ἀνθρωπίνης τέχνης, οἷον οἰκίας, ἀνδριάντος ἢ δακτυλίου; Μόνων τῶν συγκεκριμένων ἢ καὶ τῶν ἀφαιρέσεων, περὶ τὰς ὁποίας ἀσχολεῖται ἡ ἐπιστήμη; Καὶ πάλιν μόνων τῶν οὐσιῶν ἢ καὶ τῶν ἰδιοτήτων τούτων, οἷον τοῦ λευκοῦ ἢ τοῦ στρογγύλου; (Μ. τὰ φυσ. Α', 7). Ὅπως δῆποτε ἀδύνατον εἶναι νὰ νοήσῃ τις πῶς αἱ ἰδέαι, ὅπως ἐνοεῖ ταύτας ὁ Πλάτων, οὐχὶ δηλ. ὡς ἀπλᾶς ἀφαιρέσεις, ἀλλ' ὡς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, δύνανται νὰ ἔχωσιν ὑπαρξιν ἐκτὸς τῶν πραγμάτων, ὧν ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν. Οὐδέποτε τῷ ὄντι ἐξήγησαν οἱ πλατωνικοὶ πῶς δύναται νὰ νοηθῇ οὐσία μὴ ὑπάρχουσα οὔτε ὡς ἄτομον, οὔτε ὡς εἶδος, οὐδὲ ὡς γένος: «οὐδ' ἔχουσιν ἀποδοῦναι τίνες αἰτιοῦνται οὐσίαι αἱ ἀφθαρτοὶ παρὰ τὰς καθ' ἕκαστα καὶ αἰσθητάς» (Μ. τὰ φυσ. Α', 7). Οὐχὶ δὲ μικρότερον τοῦ ἀθαιρέτου τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν μειονέκτημα εἶναι ἡ ἐντελής αὐτῆς πρὸς ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἀχρηστία, περιπλέκουσα ἀντὶ ν' ἀπλοποιῇ τὸ πρόβλημα τῆς αἰτίας τῶν ὄντων. Οἱ ἐπινοήσαντες τὰς ἰδέας τῶν ὄντων οὐδὲν ἄλλο τῷ ὄντι ἔπραξαν ἢ νὰ διπλασιάσωσι ταῦτα, προσθέτοντες εἰς ἕκαστον τὴν ἰδέαν αὐτοῦ: «Ὡσπερ εἴ τις ἀριθμῆσαι βουλόμενος ἔλαττόνων μὲν ὄντων οἷοιτο μὴ δυνήσεσθαι, πλείω δὲ ποιήσας ἀριθμοίη» (Μ. τὰ φυσ. Α', 7). Καίτοι δὲ ἀξιοῦντες ὅτι ἀρκοῦσι πρὸς ἐξήγησιν τῶν πάντων αἱ ἰδέαι, οὔτε τὴν οὐσίαν, οὔτε τὴν κίνησιν, οὔτε τὴν γένεσιν τῶν αἰσθητῶν κατορθοῦσιν οἱ πλατωνικοὶ νὰ ἐξηγήσωσι δι' αὐτῶν. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀρκεῖ ν' ἀναλογισθῇ τις ὅτι: «καίτοι τῶν εἰδῶν ὄντων, οὐ γίνεται τὰ μετέχοντα αἰσθητά, ἂν μὴ ἢ τὸ κινήσαν». Πλὴν τούτου, ἂν ἡ οὐσία τῶν ὄντων ἐνέκειτο, ὡς θέλουσιν οὗτοι, ἐν τῷ καθόλου, κατὰ τοσοῦτον βαθύτερον θὰ εἰσέδνέ τις εἰς αὐτήν, ἐφ' ὅσον θ' ἀνήρχετο εἰς τὰ γενικώτερα, ἐνῶ βλέπομεν συμβαῖνον ἀκριβῶς τὸ ἐναντίον, ὅσον δηλ. γενικεύει τις, κατὰ τοσοῦτον ἀπομακρύνεται τῆς ἀληθοῦς οὐσίας τῶν πραγμάτων, τῆς ἐγκειμένης οὐχὶ εἰς τὸ γένος ἀλλ' εἰς τὸ εἶδος. Πρόδηλον πλὴν τούτου εἶναι ὅτι, ἀφοῦ αἱ ἰδέαι παρίστανται ἡμῖν ὡς ὁ τύπος τοῦ μονίμου, τοῦ ἡρεμοῦντος καὶ τοῦ ἀναλλοιώτου, ἀδύνατον ἀποβαίνει νὰ ἐξηγηθῇ δι' αὐτῶν ἡ κίνησις, ἡ ποικιλία καὶ ἡ ἀδιάλειπτος τῶν πάντων ροή. Οὐδὲ κάλλιον ἐπιτυγχάνει ἡ δια-

λεκτική να ἐξηγήσῃ τὸ τέλος πρὸς τὸ ὁποῖον τείνουσι τὰ ὄντα, καίτοι ἀπαύστως λαλοῦσα περὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Πῶς τῷ ὄντι να συμβιβασθῆ ἢ πρὸς τοῦτο τάσις μετὰ τῆς ἀκινήσιος; Ἡ πλατωνικὴ θεωρία μόνον εἰς κόσμον ἀκινήτων οὐσιῶν καὶ γεωμετρικῶν σχημάτων, εἰς κόσμον δηλ. μαθηματικὸν καὶ οὐχὶ εἰς τὸν ζῶντα καὶ ἀεικίνητον πραγματικὸν δύναται να ἐφαρμοσθῆ. Ἄλλ' οὐδὲ τῆς ὕλης παρέχει ἐξηγήσιν ἐπαρκῆ τῶν διαλεκτικῶν ἢ δυὰς τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ, ἐν ἧ συγγέεται ἡ ὕλη μετὰ τῆς ἐκτάσεως, ἣτις εἶναι ιδιότης μόνον τῆς ὕλης. Μάταιοι δὲ πρὸ πάντων ἀπεδείχθησαν τῆς Ἀκαδημίας οἱ ἀγῶνες πρὸς εὔρεσιν τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων, ἀφοῦ οὔτε τὸ ἐν γένος οὔτε τὸ ὄν δύνανται να θεωρηθῶσιν ὡς πράγματι οὐσίαι, ἀλλὰ μόνον ὡς κοινὰ κατηγορήματα πάσης οὐσίας. Δῆλον λοιπὸν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι ἡ διαλεκτικὴ, ἡ ἀξιούσα ὅτι τὰ πάντα δύναται να γνωρίσῃ καὶ να ἐξηγήσῃ, οὔτε γνῶσιν τινὰ παρέχει θετικὴν οὔτε ἐξήγησιν σπουδαίαν. Ἀπαύστως δὲ διώκουσα τὴν οὐσίαν ἀπὸ τῆς κατωτάτης μέχρι τῆς ὑψίστης τῶν ὄντων βαθμίδος, ἀπὸ τῆς ὕλης μέχρι τοῦ Θεοῦ, μόνον φαντάσματα αὐτῆς κατορθώνει να συλλάβῃ.

Ἡ ἀνωτέρω ριζικὴ ἀναίρεσις τοῦ πλατωνισμοῦ εἶναι ἀξία προσοχῆς πρὸ πάντων κατὰ τοῦτο, ὅτι πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐκήρυξεν ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαράδεκτον πᾶσαν αὐθαίρετον ὑπόθεσιν καὶ πᾶσαν σύζευξιν τοῦ λόγου μετὰ τῆς ποιητικῆς φαντασίας, καὶ πρῶτος ἐπεχείρησε να στηρίξῃ τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν ἀμιγῆ ἐπιστήμην. Τὸ δὲ ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ βάσει φιλοσοφικὸν αὐτοῦ σύστημα δύναται να συνοπισθῆ ὡς ἐξῆς: Σκοπὸς πάσης ἐπιστήμης εἶναι ἡ γνῶσις τῶν αἰτίων τῶν ὅσα ὑπόκεινται εἰς τὴν πείραν. Αὕτη μὲν παρέχει ἡμῖν τὸ γεγονός, ἐκείνη δὲ ζητεῖ τὸ αἷτιον καὶ τὸ διατί πρῶτον (Μ. τὰ φυσ. Α', 3). Προστίθεται δὲ τὸ πρῶτον, διότι τὸ ἔργον τοῦ ἐπιστήμονος δὲν εἶναι ν' ἀσχολῆται περὶ πάντα τὰ αἷτια, ἀλλὰ μόνον τὰ γενικά. Οὔτω λ. χ. τὸ να γνωρίζῃ τις ὅτι φάρμακόν τι ἐθεράπευσε τὸν Σωκράτη, τὸν Καλλίαν ἢ ἄλλον πάσχοντα ἐκ τινος νόσου, τοῦτο εἶναι ἐμπειρία, ἐπιστημονικὸν δὲ μόνον ὅτι τὸ φάρμακον τοῦτο θεραπεύει πάντας λ. χ. τοὺς πυρέσσοντας ἢ τοὺς φλεγματώδεις. (Αὐτόθ.). Τὰ αἷτια ὅμως ταῦτα δὲν δυνάμεθα να θεωρήσωμεν ὡς ἀποτελοῦντα ἀτελεύτητον σει-

ράν, διὰ τὸν λόγον ὅτι: «εἰ ἄπειρα ἦσαν πλήθει τὰ εἶδη τῶν αἰτίων οὐκ ἂν ἦν οὐδ' οὕτω τὸ γινώσκειν» (Μ. τὰ φυσ. Β', 2). Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ θεωρηθῶσι τινὰ τούτων ὡς πρῶτα αἷτια καὶ νὰ ὁρισθῶσι ταῦτα οὐχὶ αὐθαιρέτως, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τῆς παρατηρήσεως τῶν ὄντων. Ταῦτα ἐξεταζόμενα καθ' ἑαυτὰ παρίστανται ἡμῖν ὡς σύνθετα ἐξ ὕλης, ὡς κάτοχα ὁρισμένης μορφῆς, ὡς κινούμενα καὶ ὡς τείνοντα πρὸς τι τέλος. Εἰς τέσσαρα δύνανται ἐκ τούτου νὰ περιορισθῶσι καὶ τὰ αἷτια: «Μίαν μὲν αἷτιαν φημὲν εἶναι τὴν οὐσίαν καὶ τὸ τί ἦν εἶναι, ἑτέραν δὲ τὴν ὕλην καὶ τὸ ὑποκείμενον, τρίτην δὲ ὄθεν ἢ ἀρχὴ τῆς κινήσεως, τετάρτην δὲ τὴν ἀντικειμένην αἷτιαν ταύτη, τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τ' ἀγαθόν.» (Μ. τὰ φυσ. Α', 3). Τὰ αἷτια ταῦτα εἶναι ἀχώριστα ἀπὸ τῶν ὄντων, μόνον λογικῶς οὐχὶ δὲ καὶ οὐσιαστικῶς δυνάμενα νὰ διακριθῶσιν. Εἰς τοῦτο δὲ πρὸ πάντων ἔγκειται ἡ μεταξὺ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ καὶ τῆς Ἀκαδημίας ριζικὴ διαφορά. Ἐνῶ ὁ Πλάτων ἐθεώρει ὡς καθ' ἑαυτὰς ὑπαρχούσας τὰς ἰδέας, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὰς ὑπ' αὐτοῦ καλουμένας αἷτίας ὡς ἀπλᾶς ἀφαιρέσεις, ἀρνούμενος ἀπολύτως ὅτι δύναται νὰ ἔχη ὕπαρξιν πραγματικὴν «ὄτιοῦν τῶν λεγομένων καθόλου». Πρῶτον τῷ ὄντι οὐσίας τινὸς γνῶρισμα εἶναι τὸ νὰ διακρίνεται ἀπὸ πάσης ἄλλης, ἐνῶ τὸ καθόλου εἶναι τὸ κοινὸν εἰς πλείονα ὄντα. Τίνος λοιπὸν οὐσία δύναται νὰ ὑποτεθῆ τὸ καθόλου, ἀφοῦ ἀδύνατον εἶναι νὰ ὑπολάβωμεν τοῦτο ὡς οὐσίαν ἀπάντων, ἂν δὲ ὑποληφθῆ ὡς οὐσία ἑνός, τότε πρέπει νὰ ταυτισθῶσι μετὰ τούτου καὶ τὰ λοιπά, ἀφοῦ πάντα «ὄν μία οὐσία καὶ τὸ τί ἦν εἶναι ἓν, καὶ ταῦτα ἓν». (Μ. τὰ φυσ. Ζ', 13). Οὕτω, ἐνῶ ὁ Πλάτων ἀπέδιδεν ὕπαρξιν πραγματικὴν εἰς μόνα τὰ καθόλου, ὁ Ἀριστοτέλης μόνην τὴν ἀτομικὴν ὕπαρξιν θεωρεῖ ὡς δυνατὴν. Πᾶν τὸ ὑπάρχον ἀπὸ τοῦ εὐτελεστάτου μέχρι τοῦ τελειοτάτου ὄντος, ἀπὸ τοῦ λίθου καὶ τοῦ φυτοῦ μέχρι τοῦ Θεοῦ ἀδύνατον εἶναι ἄλλως ἢ ὡς ἄτομον νὰ ὑπάρχη, ὁ δὲ ἀναζητῶν τὴν οὐσίαν οὐχὶ εἰς τὸ καθ' ἑκάστον ἀλλ' εἰς τὸ καθόλου, δὲν εἶναι ἐπιστήμων ἀλλὰ διώκτης φαντασμάτων.

Ἀλλὰ πρέπει ἄρα ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποφάνσεων νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐθεώρει πράγματι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ αἰσθητὸν ἄτομον ὡς τύπον τῆς οὐσίας; Τὸ ζήτημα παρίσταται κάπως περίπλοκον, καθ' ὅσον, ἂν διδάσκη ὁ Ἀριστο-

τέλης ὅτι παρὰ μόνῳ τῷ ἄτόμῳ πρέπει νὰ ζητῆται ἡ οὐσία, οὐδόλως φαίνεται θεωρῶν τοῦτο καὶ ὡς συνιστῶν αὐτήν. Τὸ ἄτομον τῷ ὄντι ἀναλύει εἰς ὕλην καὶ εἰς εἶδος. Καὶ περὶ μὲν τῆς ὕλης παραπέμποντες τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν ἤδη ἐκτεθεῖσαν θεωρίαν τῶν νεοπλατωνικῶν (Βλ. ἄρθρ. Ἐλεξανδροινὴ Σχολή), τῶν παραλαβόντων ταύτην ἀμετάβλητον παρὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, περιοριζόμεθα νὰ ἐνθυμίσωμεν ὅτι αὕτη εἶναι τὸ ἀπειρον, ἤτοι τὸ ἀόριστον καὶ κοινὸν εἰς πάντα τὰ αἰσθητά, καὶ κυριώτατον αὐτῆς γνώρισμα ἡ ἐπιδεκτικότης νὰ περιβληθῇ οἴανδήποτε μορφήν, καὶ ἐπομένως ἡ στέρωσις πάσης μορφῆς. Τοιαύτης οὔσης τῆς ὕλης, μόνον τὸ εἶδος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πάροχον οὐσίας πραγματικῆς, ἤτοι διακρινομένης ἀπὸ τῶν ἄλλων καὶ ἐκ τούτου ὡς ἀρχή. Καὶ ἀληθές μὲν εἶναι ὅτι τὸ εἶδος προσπίπτει ἡμῖν πάντοτε ἀχώριστον ἀπὸ τῆς ὕλης, τῆς ἀποτελούσης ἀπαραίτητον ὄρον τῆς ἐμφανείας αὐτοῦ, καὶ οὔτε ἀνειδέου ὕλης οὔτε εἶδους αὐλοῦ δυνάμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων ν' ἀντιληφθῶμεν. Οὐχ ἦττον δὲ ἀδιάσπαστα ζεύγη ἀποτελοῦσιν ἡ δύναμις καὶ ἡ ἐνέργεια, ἡ κίνησις καὶ τὸ τέλος, ἀφοῦ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν προὑπάρχοντα δυνάμει ὅσα ὑπάρχουσιν ἐνεργείᾳ, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν τὴν ἀνευκινήσεως τάσιν πρὸς οἷον δήποτε τέλος. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ περιβάλλουσα ἡμᾶς φύσις εἶναι ὁ κόσμος τοῦ γίνεσθαι καὶ οὐχὶ τὸ εἶναι, καὶ ἀδύνατον ἐκ τούτου νὰ εὑρεθῇ ἐν τοῖς αἰσθητοῖς ὁ τύπος τοῦ τελείου ὄντος, ἤτοι τοῦ ἀμιγοῦς εἶδους καὶ τῆς καθαρᾶς ἐνεργείας, ἀφοῦ τὸ κινουῦν καὶ τὸ τέλος τούτων κεῖνται ἐκτὸς αὐτῶν. Ποῦ λοιπὸν πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὸν τύπον τῆς τελείας ὑπάρξεως; Ἐν τῇ ζωῇ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τῇ ὑψίστῃ αὐτῆς ἐκδηλώσει, τῇ διανοίᾳ, διὰ τὸν λόγον ὅτι μόνον αὐταὶ περιέχουσιν ἐν ἑαυταῖς τὸ ἴδιον τέλος, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκλείπει ἡ κίνησις καὶ ἡ διάρκεια αὐτῶν εἶναι συνεχῆς ἀνευ παύλας ἢ διακοπῆς. Οὕτω ἀδύνατον μὲν εἶναι νὰ εἴπωμεν περὶ τινος ὅτι συγχρόνως «βαδίζει καὶ βεβάδικε, κινεῖται καὶ κεκίνηκε, ὑγιάζεται καὶ ὑγίασται, γίννεται καὶ γέγονε», ἀλλὰ κάλλιστα ζῆ καὶ ἔζηκε, νοεῖ καὶ νενόηκε· τὴν μὲν ἐνέργειαν λέγω τὴν δὲ κίνησιν (Μ. τὰ φυσ. Η', 7). Ὡς τοιαύτη ὅμως τελείως ἀμέτοχος δυνάμεως καὶ κινήσεως ἐνέργεια οὐδεμία ἄλλη δύναται νὰ θεωρηθῇ πλὴν τοῦ «νοοῦντος ἑαυτὸν νοῦ», διότι μόνον

αὕτη παρίσταται ὡς αὐτάρκης, ἔξαφανιζομένης ἐν αὐτῇ πάσης διακρίσεως μεταξύ νοοῦντος καὶ νοουμένου. Ἐν τῇ ἀντιλήψει τῷ ὄντι διὰ τῶν αἰσθήσεων τὸ αἰσθανόμενον ὑποκείμενον καὶ τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον, καίτοι ἐφαπτόμενα ἀλλήλων, ἀπομένουσι δύο χωριστὰ συγκεκριμένα ὄντα, καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ ἀνθρωπίνῃ νοήσει ἀντικαθίσταται μὲν τὸ ὑλικὸν ἀντικείμενον δι' ἰνδάλματος αὐτοῦ αὐλοῦ, τοῦ ἐν «τῇ ψυχῇ εἶδους», ἀλλ' οὐδ' οὕτω ἐκλείπει ἡ κίνησις καὶ ἡ ἑτερότης οὐδ' εἶναι δυνατὸς ὁ ταυτισμὸς, ἐφ' ὅσον ἡ διάνοια δέχεται τὸ νόημα οἷον εἴξωθεν, ὡς ἡ αἴσθησις τὸν τύπον τοῦ αἰσθητοῦ, ἀλλὰ μόνον ὅταν «ταῦτὸν νοῦς καὶ νοητὸν ἐνεργεῖ δὲ ἔχων» (Μ. τὰ φυσ. ΙΑ', 7).

Τοιοῦτος ὅμως αὐτάρκης νοῦς δὲν εἶναι βεβαίως ὁ ἀνθρώπινος, ἀλλ' ἀπλοῦν ἀνταύγασμα ἄλλου τινὸς τελειότερου, καθ' ἑαυτὸν δὲ ἀτελής, διαλείπων καὶ ὑποκείμενος εἰς τὸν κάματον καὶ τὸν ὕπνον. Παρὰ τοῖς ἀνθρώποις δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι πολὺ μᾶλλον ἢ νόησις ὑφίσταται «δύναμις τοῦ νοεῖν» καὶ ἐκ τούτου «εὐλογον ἐπίπονον εἶναι τὸ συνεχὲς τῆς νοήσεως» (Μ. τὰ φυσ. ΙΒ', 9). Πλὴν τούτου οὐ μόνον ἡ αἴσθησις, ἀλλὰ καὶ ἡ διάνοια ἀσχολοῦνται περὶ ἄλλο τι ἐκτὸς αὐτῶν, καὶ μόνον ἐν παρέργῳ καὶ κατ' ἐξαίρεσιν περὶ ἑαυτῶν, τὸν ἀμιγῆ ὅμως νοῦν δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν «μεταβαλλόμενον ἐπὶ τὸ χεῖρον» καὶ νοοῦντα ἄλλο τι πλὴν τοῦ τελειοτάτου καὶ τοῦ τιμιωτάτου, ἦτοι ἑαυτοῦ. «Αὐτὸν ἄρα νοεῖ ὁ νοῦς, εἵπερ ἔστι τὸ κράτιστον, καὶ ἔστιν ἡ νόησις νοήσεως νόησις» (Μ. τὰ φυσ. ΙΒ', 8).

Τὸ τοιοῦτο εἶναι τὸ τέλειον ὄν, ὁ νοῦς ἢ Θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁμώνυμος μὲν τοῦ πλατωνικοῦ Ἀγαθοῦ, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο πλὴν τοῦ ὀνόματος ἔχων πρὸς αὐτὸν κοινόν. Ἐνῶ τῷ ὄντι ὁ Θεὸς τῆς διαλεκτικῆς εἶναι ἀόριστόν τι καὶ ἀφηρημένον καθόλου, ὁ τῆς μεταφυσικῆς παρίσταται ὡς ἄτομον ζῶν καὶ ἐνεργοῦν. Ἀλλὰ καὶ οὕτω πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ἀκίνητος, ἀφοῦ ἡ κίνησις εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μετάβασις ἀπὸ τοῦ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργεῖα ὄν, ἦτοι ἀπὸ τῆς ἀτελείας εἰς τὴν τελειότητα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀδύνατος παρὰ τῷ τελείῳ ὄντι. Ἀλλὰ πῶς ἄρα κινεῖ ὁ νοῦς τὰ πάντα, ὁ ἴδιος ἀκινήτων; Ἐν τῇ λύσει τῆς ἀπορίας ταύτης διαλάμπει πρὸ πάντων τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ εἰρηρικότης καὶ ἡ πρωτοτυπία. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀγαθὸν καὶ

ὡς ἐκ τούτου τὸ τέλος πρὸς τὸ ὁποῖον τείνουσι πάντα τὰ ὄντα, τὰ ἐπιέμενα τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ πόθος τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ὁ τὰ πάντα ἐλαύνων καὶ ἡ πρώτη τῆς κινήσεως αἰτία· ὁ Θεὸς ἀκίνητεῖ μὲν, ἀλλ' ἔλκει «ὡς ἐρώμενον» αὐτοῦ τὸ σύμπαν (Μ. τὰ φυσ. ΙΒ', 6). Ἡ κινητικὴ αὕτη δύναμις οὐδὲν ἄλλο εἶναι κατ' οὐσίαν ἢ ἔλξις: «ἐκ τοιαύτης δὲ ἀρχῆς ἤρτηται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύσις».

Τὴν φύσιν ὁμως οὐδόλως ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὡς πρώτην τινὰ ὕλην, ἔχουσαν ὑπαρξιν μόνον δυνητικὴν, οὐδ' ὡς τι ἀσύστατον καὶ παμμιγὲς χάος, δεόμενον τῆς χειρὸς δημιουργοῦ, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὴν ἔμψυχον καὶ κάτοχον εἶδους. Πῶς τῷ ὄντι ἡ δύνατο νὰ ὑποληφθῆ ἐπιεμένη τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τείνουσα ἀπαύστως πρὸς τοῦτο, ἂν δὲν συνυπετίθετο ἔμψυχος καὶ αὐτοκίνητος; Παράδοξον ἀληθῶς φαίνεται, ἀλλὰ προκύπτει ἐν τούτοις ἀναμφισβητήτως ἐκ τῆς ὅλης διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι οὗτος ἐχώρισε τὸν κόσμον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, οὐδόλως αἰσθανόμενος τὴν ἀνάγκην ν' ἀνατρέξῃ εἰς τοῦτον πρὸς ἐξήγησιν τοῦ αἰσθητοῦ σύμπαντος, ἀλλὰ θεωρῶν πάντα τὰ ἐν αὐτῷ ὡς προϊόντα δημιουργικῆς δυνάμεως ἐνούσης αὐτῇ τῇ φύσει. Ἀνεπίδεκτος ἐξηγήσεως διὰ μόνης ταύτης ἦτο κατ' αὐτόν, οὐχὶ ἡ ὑπαρξις τοῦ κόσμου, ἀλλὰ μόνη ἡ ἐν αὐτῷ τάξις καὶ ἔφεσις ἀγαθοῦ, ἐξ ἧς ἤχθη εἰς τὴν ὑπέροβασιν τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρίας, ἦτοι τὴν ὑπόθεσιν ὑπερτάτου νοῦ. Ὁ νοῦς οὗτος, ὡς ἤδη εἶπομεν, κινεῖ ἢ μᾶλλον ἔλκει πρὸς ἑαυτὸν τὰ πάντα, ἀπὸ τῶν οὐρανίων σωμάτων μέχρι τοῦ εὐτελεστάτου τῶν ἐπιγείων. Τὸ ἀριστοτέλειον σύμπαν ἐμφανίζεται οὕτω ὡς μεγαλοπρεπῆς τις κλίμαξ, βάσιν ἔχουσα τὴν ὕλην καὶ τὴν νόησιν κορυφήν. Μεταξὺ τούτων ἐξελίσσεται ἡ φύσις, ἦτοι τὸ ἄπειρον σμῆνος τῶν ὄντων ἀνερχομένων βραδέως καὶ ἐπιπόνως πάσας τῆς κλίμακος τὰς βαθμίδας, ἀπὸ τοῦ ἀμόρφου ὄγκου μέχρι τοῦ ὑπερτάτου νοῦ.

Τοιαύτη εἶναι τοῦ Σταγειρίτου ἡ διδασκαλία, θαυμαστὴ πρὸ πάντων διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ἀδιάσπαστον συνοχὴν τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον. Οὐδὲ δίκαιον φαίνεται νὰ θεωρηθῆ ἡ μέθοδος αὐτοῦ ὡς καθαρῶς ἐμπειρικὴ, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ὡς διηνεκῆς συνδυασμὸς τοῦ λόγου μετὰ τῆς πείρας, ἅτινα ἐθεώρει ἀχώριστα καὶ ἐξ ἴσου χρήσιμα τῷ φιλοσοφοῦντι. Ἐνῶ δὲ κατὰ τὸν Πλάτωνα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ὁ

αἰσθητὸς κόσμος ἢ ἔλεεινή τις παρωδία τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, τοῦ μόνου ἀξίου μελέτης, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπ' ἐναντίας ἐθεώρει τὴν φύσιν ὡς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης, τὸν δὲ λόγον δικαιούμενον νὰ ἀρθῇ εἰς τὰ μετὰ τὰ φυσικὰ μόνον μετὰ τὴν τελείαν ἐξάντλησιν τῶν ὅσα δύναται ἢ πείρα νὰ διδάξῃ. Εἰς τὴν τοιαύτην ριζικὴν ἀντίθεσιν γνώμης περὶ αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς φιλοσοφίας πρέπει ν' ἀποδοθῇ τῶν πλατωνικῶν ἢ ἀνικανότης πρὸς ἐξήγησιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἄλλως ἢ δι' εἰκασιῶν αὐθαιρέτων καὶ ἐνίοτε ἀλλοκότων. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπ' ἐναντίας παρέχει ἡμῖν ἐξήγησιν ἐπαρκῆ τῶν πάντων διὰ μόνης τῆς θεωρίας αὐτοῦ τῶν τεσσάρων πρώτων αἰτίων, ἄνευ προσφυγῆς εἰς αὐθαίρετον ὑπόθεσιν καμμίαν. Πρῶτος οὗτος κατώρθωσε νὰ ὀρίσῃ τί εἶναι ὕλη, κίνησις, ζωὴ, δύναμις, ἐνέργεια καὶ νοῦς καὶ νὰ περιλάβῃ ἐν τῷ συστήματι αὐτοῦ πᾶσαν ἐπιστήμην, τὴν μηχανικὴν, τὴν φυσικὴν, τὴν ἀνατομίαν, τὴν φυσιολογίαν, τὴν βοτανικὴν, τὴν ἠθικὴν, τὴν ρητορικὴν, τὴν ψυχολογίαν καὶ τὰ μετὰ τὰ φυσικά. Ὁ ἀναγινώσκων τὰς ἀξιοθαυμάστους αὐτοῦ περὶ πάντων τούτων πραγματείας καὶ ἐνθυμούμενος ὅτι ἡ προαριστοτελικὴ ἐπιστήμη περιορίζετο εἰς τὸν τυφλὸν ἐμπειρισμὸν τῶν Ἰώνων, τὰ πυθαγορικὰ περὶ τῆς δυνάμεως τῶν ἀριθμῶν ὄνειρα καὶ τὰς ἐν τῷ *Τιμαίῳ* φανταστικὰς ὑποθέσεις ἄγεται νὰ θεωρήσῃ οὐχὶ ὡς τελειωτὴν, ἀλλ' ὡς αὐτόχρομα δημιουργὸν πάσης ἐπιστήμης τὸν Ἀριστοτέλη, δικαιολογῶν τὴν περιφρόνησιν αὐτοῦ πρὸς τῶν προκατόχων τοῦ τὴν κενολογίαν. Τὸ δὲ πάντων ἐκπληκτικώτατον εἶναι ἡ ἀπλότης τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ μεθόδου. Ἡ θεωρία τῷ ὄντι τῶν τεσσάρων ἀρχῶν δύναται κατ' οὐσίαν νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν δυάδα τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἐνεργείας. Αὕτη μόνη ἤρκεσε πρὸς ἐξήγησιν τοῦ σύμπαντος ὡς συστήματος δυνάμεων ἀναπτυσσομένων μετὰ τῆς ὕλης καὶ τῆς νοήσεως. Οὐδ' εἶναι ἡ δυὰς αὕτη αὐθαίρετον λογικὸν δημιούργημα, ἀλλὰ προῖον τῆς μελέτης τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν πείραν. Ἀπόσιτος εἰς ταύτην ἀπομένει μόνη καθαρὰ ἐνέργεια ἢ «νόησις τῆς νοήσεως», ὁ Θεὸς δηλ. τοῦ Ἀριστοτέλους. Οὐδ' οὗτος ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τεθεὶς ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ὡς τὸ ἄκρον ἄνθος τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου.

Ἐν τῇ τοιαύτῃ ἀδιασπάστῳ ἐνώσει τῆς πείρας μετὰ

τοῦ λόγου ἔγκειται τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας ἢ πρω-
 τοτυπία καὶ ἢ μοναδικὴ ἐνότης καὶ συνοχή, ἀλλὰ καὶ τὸ
 πέρα τινῶν ὁρίων ἀνεπαρκὲς αὐτῆς. Πρῶτος τῷ ὄντι ἐπιχει-
 ρήσας ὁ Ἀριστοτέλης νὰ στηρίξη πᾶσαν ἐπιστήμην ἐπὶ
 τῆς ἐλλόγου πείρας, τοσαῦτα παρὰ ταύτης ἐδιδάχθη, ὥστε
 φαίνεται ὑπολαβῶν αὐτὴν ἀρκοῦσαν πρὸς ἐξήγησιν καὶ τῆς
 ἀρχῆς τῶν ὄντων. Κατὰ τοῦτο ὅμως πρέπει νὰ πιστεύσωμεν
 ὅτι ὑπερέτιμσε τὴν δύναμιν τοῦ ἐργαλείου, κατορθώσας μὲν
 νὰ ἐξακριβώσῃ δι' αὐτοῦ τί εἶναι ἢ κίνησις, ἢ ἔκτασις, τὸ εἶδος,
 ἢ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς, οὐχὶ ὅμως καὶ ν' ἀνεύρη ἐξήγησιν τῆς
 ἀρχῆς τούτων ἱκανοποιούσαν τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ λόγου.
 Ἀνεπαρκὴς πρὸ πάντων ἀποδεικνύεται ἡ διδασκαλία του
 περὶ τῆς ὕλης καὶ τοῦ Θεοῦ. Ὅριζων τῷ ὄντι τὴν ὕλην ὡς τι
 μὴ ὄν δεκτικὸν τοῦ εἶναι οὐδόλως ἐξηγεῖ πόθεν ἢ δεκτικό-
 τῆς αὕτη. Οὐ μόνον δὲ τὴν ὕλικὴν ἀρχὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν
 φύσιν ὀλόκληρον παριστᾷ ὡς τι αὐθύπαρκτον, αὐτόζωον καὶ
 κοινωνοῦν πρὸς τὸν ὑπέριστατον νοῦν διὰ μόνου τοῦ ἀγαθοῦ.
 Ὁ ἀριστοτελικὸς οὗτος νοῦς, ὁ μεμονωμένος, ὁ ἀκίνητος,
 ὁ ἀγνοῶν τὴν ὑπαρξιν τοῦ κόσμου καὶ περιάγων αὐτὸν ἐν
 τάξει διὰ μόνης τῆς ἔλξεως τοῦ ἀγαθοῦ, εἶναι μὲν μεταφυσι-
 κὸν εὔρημα πρωτότυπον καὶ θαυμαστόν, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν
 ἔχει τῶν προσόντων πρώτης ἀρχῆς, ἥτοι Θεοῦ ἀληθινοῦ,
 οὐ μόνον περιάγοντος, ἀλλὰ καὶ παράγοντος καὶ περιλαμβά-
 νοντος πάντα τὰ μετ' αὐτόν. Τοιοῦτος ὅμως Θεὸς ἀδύνατον
 εἶναι νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἐλλόγου πείρας, ἀλλὰ ἐκ μόνου
 τοῦ καθαροῦ λόγου. Ἡ πρώτη ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἢ οὔτε
 φύσις, οὔτε ψυχὴ, οὔτε νόησις οὔσα, ἀλλὰ τι ἀνώτερον καὶ
 διάφορον τούτων, οὐδὲν δύναται νὰ ἔχη κοινὸν πρὸς τὰ ἐν-
 νοήματα τῆς ἐμπειρίας ἢ τὰ πορίσματα τῆς ἐπαγωγῆς, ἀλ-
 λά πρέπει νὰ τεθῆ ἐκ τῶν προτέρων, κατὰ τὰς ὑπαγορεύ-
 σεις μόνου τοῦ λόγου, ἀδυσμεύτου ἀπὸ πάσης προκαταλή-
 ψεως ἐμπειρικῆς. Τοῦ Ἀριστοτέλους ὅμως ἡ ἀντιπάθεια
 πρὸς πᾶσαν ὑπόθεσιν ἐκ τῶν προτέρων ἦτο τοσαύτη, ὥστε
 οὐδὲ θεολογῶν ἔστεργε νὰ λησμονήσῃ τὰ μαθήματα τῆς
 πείρας· ἐκ δὲ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν μόνῳ τῷ ἀτόμῳ δύνανται
 ν' ἀνευρεθῶσι τὰ στοιχεῖα οὐσίας πραγματικῆς ἤχθη νὰ
 νοήσῃ καὶ Θεὸν ἀτομικόν, εἰς τὸν ὅποιον ἀνέθεσε τὰ καθή-
 κοντα εὐταξίου καὶ προέδρου σύμπαντος αυτοκινήτου. Ἀφοῦ
 δὲ τὰ πάντα ἐξήγησε διὰ μόνων τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως,

οὐδὲν ἄλλο εὔρε νὰ προτείνῃ ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς Θεοῦ πειστικώτερον τοῦ ὁμηρικοῦ στίχου:

Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ· εἰς κοίρανος ἔστω...

Ἐκ τῆς ἀσθενείας τοῦ μοναδικοῦ τούτου ἐπιχειρήματος, ἀναγκάζεται τις νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ὁ Πλάτων, ὁ ἀναμφισβητήτως ὑποδεέστερος περὶ τὴν ἐξήγησιν τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν πείραν, ὁ Πλάτων ὁ ἰδεολόγος, ὁ ἀνεπιστήμων καὶ ὄνειροπλόκος ὑπερέβη κατὰ πολὺ τὸν Ἀριστοτέλη ἐν τῇ διδασκαλίᾳ περὶ τοῦ θείου καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ κόσμου. Ὁ Θεὸς τῶ ὄντι τῆς διαλεκτικῆς, ἡ ὑπερτάτη καὶ γενέτειρα πάσης ἄλλης ἰδέα, ἡ περιλαμβάνουσα ἐν ἑαυτῇ τὸ σύνολον πάντων τῶν νοητῶν, ἱκανοποιεῖ τὴν ἔμφυτον ἡμῖν δίψαν ἐνότητος πολὺ μᾶλλον τοῦ ἀκινήτου Νοῦ καὶ τοῦ αὐτοποιήτου κόσμου τοῦ Ἀριστοτέλους. Οὐδ' εἶναι κἄν εὐκόλον νὰ θεωρηθῇ ὁ νοῦς οὗτος ὡς ἀκριβῶς σύμφωνος πρὸς τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς περιπατητικῆς διδασκαλίας. Ἀφοῦ τῶ ὄντι ἡ πείρα ἀποδεικνύει τὴν νόησιν ἀχώριστον πάντοτε ἀπὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς ἐν τῶ ὑποκειμένῳ, τί ἄλλο ἔπραξεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἀποχωρίζων καὶ θεοποιῶν αὐτήν, ἢ νὰ μεταποιήσῃ εἰς οὐσίαν ἀπλῆν ἀφαίρεσιν, ἀπαραλλάκτως ὡς ὁ Πλάτων, ὃν τόσον πικρῶς μέμφεται ὡς αὐθαιρέτως ὄντολογοῦντα; Καὶ οὕτω ὅμως ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν παύει παρὰ μόνον εἰς τὸ ὄριον, ὅπου δύναται νὰ θεωρηθῇ λήγουσα καὶ ἡ θετικὴ ἐπιστήμη. Διὰ τοὺς πιστεύοντας ὅτι τοιαύτη πρέπει νὰ εἶναι ἡ φιλοσοφία ἀπομένει τῶ Ἀριστοτέλει ἀναφαίρετος ὁ τίτλος τοῦ μεγίστου τῶν φιλοσόφων, ὅσον δήποτε καὶ ἂν ὑποτεθῇ ἡ θεολογία αὐτοῦ πλημμελής, ἐνῶ οἱ νομίζοντες ὅτι τὸ ἔργον τοῦ φιλοσοφοῦντος ἀρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦ σημείου, πέρα τοῦ ὁποίου ἀδύνατον εἶναι νὰ συμβαδίσῃ ἡ ἐπιστήμη μετὰ τῆς ἐμπειρίας, καὶ κύριον αὐτοῦ μέλημα πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς πρώτης ἀρχῆς, δικαιοῦνται νὰ προτιμήσωσι τοῦ ἀσφαλοῦς ἀριστοτελικοῦ βήματος τὸ πτερύγισμα τοῦ Πλάτωνος, τῶν Ἀλεξανδρινῶν, τοῦ Σπινόζα, τοῦ Φίχτε καὶ τοῦ Ἐγέλου. Καὶ πάλιν ὅμως ἀπομένει ἀμείωτος ἡ δόξα τοῦ Σταγειρίτου ὡς τοῦ μεγίστου τῶν ἐπιστημόνων. Ἡ ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς εἰσφορᾶς αὐτοῦ εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην ἐντύπωσις δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν τοῦ ἐπισκοποῦντος αἰγυπτιακὴν πυραμίδα, ἂν τὸ ἐκ τοῦ ὄγκου αὐτῆς θάμβος ἠΰξανε ἀνυπολόγιστως.

ἢ εἶδησις, ὅτι τὸ χειροποίητον τοῦτο ὄρο; εἶναι ἔργον ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἡ ἀποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ πάσης σαφοῦς καὶ ρητῆς ἀποφάνσεως περὶ τινῶν ἐπικαίρων φιλοσοφικῶν καὶ ἰδίως ψυχολογικῶν ζητημάτων παρέσχεν εἰς τοὺς ἀμέσους αὐτοῦ διαδόχους τὴν ἐλευθερίαν νὰ λύσωσι ταῦτα κατὰ τρόπον μὴ ἀντιμαχόμενον μὲν ἀναφανδὸν εἰς τὸ γράμμα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀκριβῶς σύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας. Ἐκ ταύτης τῷ ὄντι φαίνεται ταχέως ἐκλείψαν πᾶν τὸ τεῖνον εἰς ἀνύψωσιν τῆς φιλοσοφίας ὑπεράνω τοῦ τυφλοῦ ἐμπειρισμοῦ. Οὕτω ὁ μὲν Θεόφραστος δὲν διστάζει νὰ ἐξομοιώσῃ τὴν λειτουργίαν τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν κίνησιν, ὁ δὲ Δικαίνοχος καὶ ὁ Ἀριστόξενος νὰ παραστήσωσι τὴν ψυχὴν ὡς τελείως ἐκ τοῦ σώματος ἐξαρτωμένην, ἐνῶ ὁ Στράβων ὁ Λαμψακηνὸς θεωρεῖ περιττεύουσαν τὴν ὑπόθεσιν ἁρμοστοῦ ὑπερκοσμίου. Ἡ ἀπόκλισις αὕτη τῆς αἰρέσεως πρὸς τὸν ἄκρατον ἐμπειρισμὸν φαίνεται παραταθεῖσα μέχρις Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως, ἀφοῦ καὶ ὁ πολὺ τῶν ἄλλων ἀκριβέστερος οὗτος ἐρμηνεὺς τῶν λόγων τοῦ διδασκάλου παρερμηνεύει τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ ψυχῆς, μὴ στέργων νὰ θεωρήσῃ ταύτην ὡς δεκτικὴν αὐθυπαρξίας, ἀλλ' ὡς ἀπλὴν ἀφαίρεσιν, ἅμα χωρισθῆ ἀπὸ τοῦ σαρκίου. Τὴν τελείαν εἰς τὸν ὑλισμὸν κατακύλισιν τῆς περιπατητικῆς διδασκαλίας φαίνονται ἀναστείλαντες οἱ νεοπλατωνικοί, οἱ κυρίως μὲν πλατωνίζοντες, πολλὰ ὅμως καὶ παρὰ τῶν ἀριστοτελικῶν παραλαβόντες καὶ μετασκευάσαντες ἐπὶ τὸ πνευματικώτερον, ὅπως τὰ συνυφάνωσι μετὰ τῶν πλατωνικῶν. Ὁ Πρόκλος μάλιστα τοσαῦτα παρὰ τῶν περιπατητικῶν ἐδανείσθη, ὥστε ἐπωνομάσθη παρὰ τῶν νεωτέρων Ἀριστοτέλης τοῦ νεοπλατωνισμοῦ.

Ἐκ δὲ τῶν φυλῶν, αἵτινες πρωτηγωνίστησαν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ μετὰ τὴν ἔκλειψιν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, πρώτη ἢ Ἀραβικὴ φαίνεται καλλιεργήσασα τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας. Ἐνῶ οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως ὑφίσταντο βραδεῖαν καὶ κοπιώδη ἀναζύμωσιν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ Ἀραβες κατώρθουν νὰ οἰκιοποιηθῶσι ταχέως καὶ ἀπόνως τὸν πολιτισμὸν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ποίησις, αἱ ἐπιστῆμαι, αἱ τέχναι καὶ ἡ φιλοσοφία ἀνεπτύχθησαν παρ' αὐτοῖς διὰ μιᾶς ὡς ἐκ θαύματος ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς ἐκβαρβαρώσεως. Πάντα ὁμῶς τὰ στοιχεῖα τοῦ πρωίμου καὶ κάπως ἐπιπολαίου τούτου πολιτισμοῦ ἦσαν ξένα καὶ ἄσχετα πρὸς τὰς παραδόσεις καὶ τὸ πνεῦμα τῆς φυλῆς. Τοιαύτη πρὸ πάντων ἦτο ἡ λεγομένη ἀραβικὴ φιλοσοφία, ἡ βλαστήσασα αἴφνης ὡς φυτὸν ἄνευ ρίζης ἐκ τοῦ στελέχους τοῦ ἀριστοτελισμοῦ. Οἱ Ἀραβες φιλόσοφοι διεδέχοντο ἀλλήλους οὐδὲν προσθέτοντες ἴδιον εἰς τὴν ἐπιστήμην ἢ καὶ παραλαμβάνοντες παρὰ τῶν προκατόχων, ἀλλ' ἐξακολουθοῦντες ν' ἀντλῶσιν ἀπ' εὐθείας πᾶσαν μάθησιν ἐκ τῶν βιβλίων τοῦ Σταγειρίτου. Παρ' αὐτοῖς Ἀριστοτέλης καὶ φιλοσοφία εἶχον καταντήσει νὰ θεωρῶνται ὡς τὰ ἀκριβέστατα τῶν συνωνύμων· οὐδὲ πιστεύομεν ὅτι δύναται νὰ εὔρεθῇ ἄλλο ἐγκώμιον τοῦ φιλοσόφου, δυνάμενον νὰ ὑπομείνῃ τὴν σύγκρισιν πρὸς ὅσα λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Ἀβερρόης ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῶν Φυσικῶν ὡς ἑξῆς: «Συγγραφεὺς τοῦ ἀνα χειρας βιβλίου εἶναι ὁ πολὺς Ἀριστοτέλης, υἱὸς τοῦ Νικομάχου, τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς δημιουργὸν ἅμα καὶ τελειωτὴν τῆς ἐπιστήμης, τῆς τε λογικῆς, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς, διὰ τὸν λόγον ὅτι οὔτε ἐγράφη πρὸ αὐτοῦ σπουδαῖόν τι περὶ τούτων, οὔτε κατώρθωσαν οἱ διάδοχοι αὐτοῦ εἰς διάστημα δεκαπέντε αἰώνων νὰ προσθέσωσι τὸ ἐλάχιστον ἄξιον λόγου εἰς ὅσα εἶπε». Τὸ μέγεθος ἐν τούτοις τοῦ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη θαυμασμοῦ δὲν ἐκόλυε τοὺς Ἀραβας νὰ δυσχεραίνωσιν ἐπὶ τῷ ἐπικρατοῦντι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ δυνασμῶ. Πῶς τῷ ὄντι νὰ ννηθῇ Θεὸς οὐδὲν ἔχων κοινὸν πρὸς τὴν δημιουργίαν καὶ πῶς νὰ συνδεθῇ ἡ ψυχὴ πρὸς τὸ παριστάμενον ὡς ἔξωθεν ἐπιφοιτῶν καὶ ὅλως ξένον αὐτῆς λογικόν; Ἡ λύσις τῶν ἀποριῶν τούτων φαίνεται ἀπασχολήσασα τοὺς ἐπιφανεστάτους τῶν Ἀράβων. Καὶ ὁ μὲν Μαϊμονίδης ἐθεώρησε πρέπον νὰ περιορίσῃ τὸ ἀλάνθαστον τοῦ

Ἀριστοτέλους εἰς μόνα τὰ φυσικά, ὃ δὲ Ἀβου-Βέκρ καὶ ὁ Ἀβερρόης νὰ συγγράψωσι ὀγκώδεις πραγματείας «περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐνώσεως τῶν δύο ἀρχῶν». Ὁ τοιοῦτος ὁμῶς ἐνισμὸς ἀπέβαινε δυσχερέστατος ἄνευ ἐξολισθήσεως εἰς θεωρήματα πανθεϊστικά. Τοιαῦτα ἀνευρίσκει τις ἐν τοῖς ἔργοις τῶν Ἀράβων πολλά· οὐδὲ τὰῦτα ὅμως πρωτότυπα, ἀλλὰ προελθόντα προφανῶς ἐκ τῶν οἰκείων αὐτοῖς ἀλεξανδρινῶν σχολιασιῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ἰδίως τοῦ Πορφυρίου, τοῦ Ἑρμείου καὶ τοῦ Σιμπλικίου, καὶ τῆς ἀραβικῆς μεταφράσεως τῆς *Ἀποκρύφου Θεολογίας* καὶ τῆς πραγματείας *Περὶ τῶν αἰτίων*. Τὸ πρῶτον τούτων, οὗ τὸ ἤδη ἀπολεσθὲν ἑλληνικὸν κείμενον ἐσώζετο ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἀγ. Θωμᾶ τοῦ Ἀκυϊνάτου, ἀπεδόθη μὲν εἰς αὐτὸν τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλ' εἶναι προφανῶς προῖον πολὺ μεταγενεστέρας ἀλεξανδρινῆς σοφίας, τὸ δὲ *Περὶ αἰτίων* ἀπλοῦν ἐράνισμα ἐκ τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως τοῦ Πρόκλου, ἀμφοτέρωτα δηλ. ἀκραιφνῶς νεοπλατωνικά καὶ ἱκανὰ νὰ ἐξηγήσωσι τὰ ἐν τῇ ἀραβικῇ σοφίᾳ ἵχνη πανθεϊσμοῦ.

Εἰς δὲ τὴν Δύσιν φαίνονται μεταδοθέντα ἐν ἀρχῇ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ μεταφράσεων ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ, πρῶτος δὲ ὁ Ἀλβέρτος ὁ ἐπικληθεὶς Μέγας ἐπεχείρησε μεσοῦντος τοῦ ιγ' μ. Χ. αἰῶνος νὰ συνδυάσῃ τὸν ἀριστοτελισμὸν μετὰ τῆς ἐπικληθείσης Σχολαστικῆς, ἥτοι τῆς διδασκομένης ἐν ταῖς μεσαιωνικαῖς σχολαῖς τῆς Ἑσπερίας φιλοσοφίας. Ταύτης ὅμως τὰ ἴδια διδάγματα ἦσαν τοσοῦτον πενιχρά, ὥστε ὁ δῆθεν συμβιβασμὸς οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ παραδοχὴ τῆς ὅλης ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας ἐρμηνευομένης, ἐνίοτε δὲ καὶ παρερμηνευομένης, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου θεολογίας. Πολὺ τοῦ Ἀλβέρτου ἀκριβέστερος ἀριστοτελικὸς ἀπεδείχθη ὁ μέγιστος τῶν θεολόγων τῆς Δύσεως Ἀγ. Θωμᾶς ὁ Ἀκυϊνάτης· τὰ δὲ μόνα περὶ τὰ ὅποια ἔπρεπεν ἐκ θεολογικῆς ἀνάγκης νὰ διαφωνήσῃ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη ἦσαν τὰ περὶ ψυχῆς, ἣν θεωρεῖ μὲν ὁ Θωμᾶς ὡς ἐντελέχειαν τοῦ σώματος, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὡς αὐθύπαρκτον καὶ ἀθάνατον οὐσίαν, καὶ περὶ Θεοῦ, ὃν ὁρίζει ἀριστοτελικῶς ὡς «νόησιν τῆς νοήσεως», ἀλλὰ καὶ δὲν θεωρεῖ ἀναξίαν αὐτοῦ τὴν πρόνοιαν περὶ τῶν ἐγκοσμίων. Ἐφ' αὐτὸν τῶν ἀνωτέρω δύο Δομινικανῶν ἀριστοτελικῶν ἀνέδειξε τὸ ἀντίζηλον τάγμα τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου τὸν πο-

λὸν Ρογήρον Βάκωνα καὶ τὸν Δουνσκότον. Ἐκ τούτων ὁ μὲν κατέλιπε σχόλια τῶν *Φυσικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους, συνταχθέντα ἐπὶ τῇ βάσει ἀξίων λόγου πρωτοτύπων πειραμάτων, ὁ δέ, μετὰ μακρὰν μελέτην τῶν περὶ *Ψυχῆς*, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀθανασία αὐτῆς εἶναι ἀνεπίδεκτος ἀποδείξεως ἐπιστημονικῆς. Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνεφύη ἡ ἐπὶ δύο ὅλους αἰῶνας διαιρέσασα τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς θεολόγους τῆς Δύσεως εἰς δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα πολύκροτος ἀλλ' οὐδόλως πρωτότυπος ἔρις μεταξὺ τῶν ἐπικληθέντων *νομιναλιστῶν* καὶ τῶν *ρεαλιστῶν*. Εἴπομεν δὲ οὐδόλως πρωτότυπος, διότι τὸ ζήτημα, περιοριζόμενον κατ' οὐσίαν εἰς τὸ ἂν πρόπη νὰ θεωρῶνται τὰ καθόλου (*universalia*) ὡς ὄντα πραγματικὰ κατὰ τοὺς *ρεαλιστάς*, ἢ ὡς ἀπλαῖ ἀφαιρέσεις κατὰ τοὺς *νομιναλιστάς*, ἦτο αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ πρὸ δεκαπέντε αἰῶνων χωρίσαν τὸ Λύκειον ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας, ὡς ἐξετέθη ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος ἄρθρου. Κατὰ τὸν 13' ὅμως αἰῶνα οὐδ' ὑπ' αὐτῶν τῶν θερμοτάτων ὀπαδῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ἦτο δυνατὴ ἡ παραδοχὴ τῆς γνώμης αὐτοῦ περὶ τῆς τελείας ἀνυπαρξίας τῶν καθόλου, ἔνεκα τοῦ ἐξ ἀρχῆς συνδυασμοῦ τοῦ φιλοσοφικοῦ ζητήματος μετὰ τῆς θεολογίας. Ὁ πρῶτος τῶν ὄντι ὑποκινητῆς αὐτοῦ Ροσχελῖνος, ἐφαρμόσας τὴν ἀριστοτελικὴν θεωρίαν εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα, ἤχηθη νὰ δογματίσῃ ὅτι, ἀφοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι τὰ καθόλου ἢ λέξεις δηλωτικαὶ ἀφαιρέσεων, πρέπει καὶ ὁ Λόγος ἢ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ Ἀγ. Πνεῦμα νὰ θεωρηθῶσιν οὐχὶ ὡς πρόσωπα, ἀλλ' ὡς ἀπλαῖ κατηγορήματα τοῦ Πατρός, αὐτοῦ τούτου κατελθόντος ἐξ Οὐρανῶν καὶ ἀποθανόντος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Τὸ τοιοῦτον συμπέρασμα ἔσπευσεν, ὡς ἦτο ἐπόμενο, νὰ καταδικάσῃ ἡ Ἐκκλησία ὡς βλάσφημον καὶ αἵρετικόν· ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἦτο ἐξ ἴσου εὐκολον νὰ συγκαταδικασθῇ καὶ τὸ θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς τότε παντοκράτορος ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ἡ ἔρις ἐξηκολούθησεν ἀκμάζουσα, μέχρις οὗ ὁ Ἀγ. Θωμᾶς εὔρε μέσην τινὰ λύσιν, δι' ἧς κατώρθωσεν, ἀπονέμων ὑπαρξιν πνευματικὴν εἰς τὰ καθόλου, νὰ συμβιβάσῃ, τοῦλάχιστον κατ' ἐπίφασιν, τὴν ὀρθοδοξίαν μετὰ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ.

Κατὰ δὲ τὴν ἐπομένην περίοδον, τὴν ἐπικληθεῖσαν τῆς Ἀναγεννήσεως, ἡ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Δύσιν παρὰ βυζαντινῶν προσφύγων τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλάτωνος καὶ ὁ

ἐν ἀρχῇ ἄκρατος τούτων θαυμασμός ἐμείωσαν κατὰ πολὺ τὸ κῦρος τοῦ Ἀριστοτέλους. Περιπατητικοὶ ἄξιοι μνείας μνημονεύονται κατὰ τὸν 15' αἰῶνα ὁ Ἀχιλλίνης, ὁ Πομπονάκιος καὶ ὁ Κισαλπῖνος. Οὐδ' οὔτοι ὅμως παραδέχονται ἀνεπιφυλάκτως πάντα τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, μεμφόμενοι μάλιστα αὐτὸν ὡς μὴ ἀποφάνθεντα ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Ἔτι μεγαλειτέρα ὑπῆρξε κατὰ τοὺς ἐπομένους δύο αἰῶνας ἡ κατάπτωσις τοῦ ἀριστοτελισμοῦ τοῦ παλαίοντος ἤδη, οὐχὶ κατὰ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ κατὰ τοῦ κρατυνθέντος πόθου χειραφετήσεως τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῆς ἑλληνικῆς. Πιστοὶ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ἀπέμειναν μόνοι οἱ Ἰησουῖται, ἐξακολουθοῦντες νὰ μεταχειρίζονται τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἐν τοῖς σχολείοις, καὶ ἀφοῦ ὁ Βάκων ἀντέταξε τὸ Νέον ὄργανον εἰς τὸ ἀριστοτελικόν, ἐνῶ ὁ Σπινόζας δὲν ἐδίστασε νὰ κηρύξη ὅτι «πρὸς τὸν Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη οὐδὲν θέλει νὰ ἔχη κοινόν», ὁ δὲ Μαλεβράγχιος ἀνύμνει τὸν Καρτέσιον ὡς «ἀπαλλάξαντα τοὺς συγχρόνους του ἀπὸ τῆς ὑποχρεώσεως ν' ἀνατρέχωσι πρὸς φωτισμὸν εἰς τοὺς εἰδωλολάτρας Ἑλληνας καὶ τοὺς βαρβάρους ἀνατολίτας». Κάπως δικαιότερος πρὸς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν ἀπεδείχθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ Λεϊβνίτιος, καὶ κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ὁ Κάντ καὶ ὁ Βρούκερ ἐν τῇ *Κριτικῇ ἱστορίᾳ τῆς Φιλοσοφίας*. Ἀπὸ δὲ τῆς ἀρχῆς τοῦ παρόντος τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξετιμήθησαν καὶ πάλιν κατ' ἀξίαν. Ἄν οὐδεὶς σήμερον ἀριστοτελίζη δουλικῶς, ὅπως οἱ Ἄραβες καὶ οἱ καλόγηροι τῶν μέσων χρόνων, πάντες ἀφ' ἑτέρου μελετῶσιν, ἐξηγοῦσι, σχολιάζουσι καὶ θαυμάζουσι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, ἀρνούμενοι ἐκ τούτων πλεῖστα χρήσιμα καὶ ἐνὶ στόματι ὀνομάζοντες μετὰ τοῦ Δάντου τὸν Σταγειρίτην: «Maestro di color sanno», ἥτοι «διδάσκαλον τῶν εἰδότην».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκ τῶν ἐκδ. τῶν ἀπάντων τοῦ Ἀριστοτέλους ἀξιοσύστατοι εἶναι πρὸ πάντων ἡ πρώτη ἄλδεις 4 τομ. φυλ. Ἐνετ. 1495, ἡ τοῦ Σίλβουρτζου Φραγκοφ. 1584, ἡ τοῦ Buhle 1791-1800 καὶ ἔτι μᾶλλον ἡ τῆς Βερολινείου Ἀκαδημίας ἡ φιλοπονηθεῖσα παρὰ τοῦ Βράνδου καὶ τοῦ Βεκκέρου 1831-37. Ἐκ τῶν ἀρχαιότερων σχολιαστῶν ἀρκούμεθα μνημονεύοντες τὸν Πορφύριον, τὸν Ἀφροδισιέα, τὸν Ἀμμώνιον, τὸν Θεμιστίον, τὸν Σιμπλίκιον καὶ τὸν Ὀλυμπιόδωρον. (Τὰ εἰς τὸν Ἄρ. ὑπομνήματα ἐκδίδονται ὑπὸ τῆς Βερολινείου Ἀκαδημίας ἐν δυοὶ μεγάλαις συλλογαῖς, ὧν ἡ μὲν φέρει γενικὴν ἐπιγραφὴν *Commentaria in Aristotelem graeca*, ἡ δὲ *Supplementum Aristotelicum*). Προσοχῆς ἀξία θεωροῦνται καὶ τὰ λεγόμενα *Μεγάλα Σχόλια* τοῦ Ἀβερόη, ἐκδ. ἐν λατ. ἐκ τοῦ ἀραβ. μεταφρ. Ἐνετ. 1540, καὶ τὰ τοῦ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου, Λουγδούνῳ 1540. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων οὐδεὶς ἐτόλμησε ν' ἀποδυθῆ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀπάντων τοῦ Ἄρ., ἀλλὰ μόνον πραγματείας τινὸς αὐτοῦ. Ἐκ τῶν τοιούτων μονογραφιῶν, ὧν τὸ ἤδη δυσαρίθμητον ποσὸν αὐξάνει κατ' ἔτος ἀνὰ δεκάδας, ἀξίαι ἰδιαίτερας μνείας θεωροῦνται αἱ τοῦ Βράνδου, τοῦ Τρεδενλεβούργου, τοῦ Στάρ, τοῦ Πράντλ, καὶ τοῦ Βρεντάνου, καὶ παρὰ Γάλλοις τοῦ Φράγκ, τοῦ Ἰουλ. Σιμώνος, τοῦ Βαχερώ, τοῦ Κουζέν, τοῦ Δαμιρῶνος κτλ. Μεταφράσεις τῶν ἀπάντων τοῦ Ἄρ. ἐξεπόνθησαν λατινιστὶ ὁ Βησσαρίων, Ἐνετ. 1487 φυλ., ἀγγλιστὶ ὁ Τάυλορ, Λονδ. 1812, γερμανιστὶ σύλλογος ἑλληνιστῶν ἐν Στουτγάρδῃ καὶ γαλλιστὶ ὁ Βαρθελεμῆς Σαιντιλαῖρος, μετὰ πολλῶν καὶ πλειστάκις χρησίμων σχολίων. Βλ. καὶ τὴν Ἱστορ. τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Tenemann, Λειψία 1828, καὶ τὴν τῆς Ἑλλην. Φιλοσ. τοῦ Zeller εἰς τόμ. γ', ὡς καὶ τὰ ἀρθ. τοῦ Λεξ. Ἀνάκλεις, Κατηγορίαι, Ἠθικά, κτλ.